

4. Het meten van persoonlijke ervaringen en gevoelens in vragenlijstonderzoek

Een studie naar het functioneren van de eenzaamheidsschaal in verschillende onderzoeken

J. de Jong-Gierveld en T. van Tilburg¹

4.1. Inleiding

Er zijn levenservaringen en gevoelens, waarover mensen moeilijk met anderen praten. Dit geldt met name wanneer de bedoelde ervaringen of gevoelens van negatieve aard zijn en betrekking hebben op langdurige perioden in het leven van de betrokkene. Het kan wenselijk zijn deze ervaringen en gevoelens nader te bestuderen, hetzij omdat men geïnteresseerd is in een genuanceerde beschrijving van die ervaringen of gevoelens zelf, hetzij omdat men zoekt naar de factoren, die het ontstaan, de ontwikkeling of de gevolgen van dergelijke ervaringen en gevoelens verklaren.

Een deel van de onderzoekswereld (bijvoorbeeld: Blumer, 1974; Harré en Secord, 1972; Wester en Hilhorst, 1985) is van mening dat het onderzoek naar dergelijke onderwerpen gebonden is aan de waarnemingsmethode van open gesprekken met een beperkt aantal mensen. Een ander deel wijst op de bezwaren die verbonden zijn aan een dergelijke beperking (bijvoorbeeld: Swanborn en Van Zijl, 1984). Zij noemen als bezwaren onder andere de onvergelykbaarheid van de te verkrijgen gegevens, waardoor cumulatie van kennis onmogelijk wordt. Een ander bezwaar, gekoppeld aan het beperkte aantal te ondervragen mensen, betreft de onmogelijkheid bepaalde theoretische uitspraken op statistisch verantwoorde wijze te toetsen, en de beperkte generaliseerbaarheid van de te verkrijgen gegevens.

In onze opvatting kan in een vragenlijstonderzoek aan zowel de opvattingen van de eerstgenoemden als aan de bezwaren van de laatstgenoemden recht worden gedaan. Voorwaarde is dat de te bestuderen ervaringen en gevoelens zorgvuldig worden geconceptualiseerd en geoperationaliseerd², rekening houdend met de betekenisverlening van de direct betrokkenen. Methodologisch gezien staat daarbij de vraag centraal in hoeverre de bedoelde levenservaringen en gevoelens via vragenlijstonderzoek op valide en betrouwbare wijze zijn te achterhalen.

In dit hoofdstuk zal aan de hand van een onderzoek naar eenzaamheid worden ingegaan op de mogelijkheden die de onderzoeker in dit verband ten dienste staan. Uitgaand van eenzaamheid, zoals verwoord in opstellen, wordt via verschillende onderzoeksstappen, een meetinstrument ontwikkeld voor eenzaamheid dat voldoet aan de strikte validiteitscriteria van het Rasch-metmodel. Daarna wordt, met behulp van het begrip constructvaliditeit zoals uitgewerkt door Embretson (1983), de validiteit en de betrouwbaarheid van de ontwikkelde schaal in verschillende onderzoeken geëvalueerd.

4.2. Methodologische uitgangspunten

Eenzaamheid is sedert eeuwen onderwerp geweest van filosofische beschouwingen; voor een uitgebreid overzicht hiervan zij verwezen naar de studie van Steemers-van Winkoop (1986). Op welke wijze eenzaamheid functioneert in het alledaagse leven van mensen is echter niet zo gemakkelijk te achterhalen. Empirisch sociaal-wetenschappelijk onderzoek waarin eenzaamheid een van de centrale onderzoeksthema's is, ontbreekt, zowel in Nederland als elders, tot laat in de jaren zestig. Op het moment dat aan de Vrije Universiteit een onderzoek naar eenzaamheid begon, waren theorieën die het ontstaan, de ontwikkeling of de gevolgen van eenzaamheid zouden kunnen verklaren, eveneens afwezig.

Op grond van literatuurstudie en van verspreid aanwezige empirische gegevens over eenzaamheid werd gestart met een voorlopig theoretisch kader, een model (Kaplan, 1964) omtrent het patroon van factoren, welke het ontstaan van eenzaamheid zouden kunnen voorspellen. In deze voorlopige theorie functioneerde eenzaamheid – in dit verband ook wel aangeduid met de term 'subjectieve sociale isolatie' – als wetenschappelijk begrip, dat wil zeggen dat de betekenis van het begrip afhankelijk is gesteld van de relaties tussen dit begrip en de andere begrippen uit de theorie.

Echter, wetenschappers die zich richten op de empirische bestudering van begrippen die betrekking hebben op ervaringen en gevoelens van individuele mensen, hebben weinig baat bij het gebruik van abstracte termen, zoals subjectieve sociale isolatie. Zij zullen eerst en vooral de betekenis moeten kennen die eenzaamheid heeft voor de deelnemers aan het sociale leven (zie ook Van Gelderen, 1982). Dat wil zeggen, van groter belang dan wetenschappelijke begrippen zijn in dit geval de alledaagse begrippen, bijvoorbeeld omdat het toetsen van een theorie vraagt dat informatie wordt ingewonnen van de direct-

betrokkenen. Een definiëring van eenzaamheid die uitsluitend van achter het bureau plaatsvindt, zou kunnen leiden tot een 'veldvreemde' invulling van een zogenaamd begrip-zoals-bedoeld. Bij de conceptualisering zal juist de betekenis die de direct-betrokkenen hechten aan eenzaamheid centraal moeten staan. Dit te meer daar deze alledaagse begrippen een duidelijke functie hebben in het praktisch sociale vlak; zij maken communicatie tussen mensen mogelijk. Het vastleggen van deze betekenis in woorden en in een definitie maakt de overdraagbaarheid van de betekenis (van eenzaamheid) mogelijk en biedt tevens de gelegenheid aan anderen deze betekenisverlening empirisch te onderzoeken en op houdbaarheid te toetsen (Kidder en Judd, 1986). In termen van De Groot en Medendorp (1986) sprekend: op deze wijze kan eenzaamheid als een 'begripsterm' worden vastgelegd. Een noodzakelijke stap in het bijzonder voor 'die basisbegrippen die niet alleen binnen de vaktaal maar ook in de communicatie met niet-specialisten en belanghebbende leken van betekenis zijn' (De Groot en Medendorp, 1986, p. 79).

In onze opvatting betekent een en ander dat de ontwikkeling van een meetinstrument voor eenzaamheid alleen kan worden aangepakt in samenhang met de veld-georiënteerde vastlegging van de centrale karakteristieken van eenzaamheid. Het voortbouwen op studies van anderen was niet mogelijk. In de ons bekende onderzoekingen naar eenzaamheid bleek namelijk een zorgvuldige conceptualisering afwezig te zijn. En een enigszins valide meetinstrument bleek evenmin aanwezig te zijn (De Jong-Gierveld, 1980). We concludeerden daarom dat zowel voor de theorievorming als voor de conceptualisering en operationalisering van eenzaamheid vanaf het nulpunt begonnen zou moeten worden.

Voor de conceptualisering en operationalisering van begrippen sluiten wij aan bij ideeën zoals ontwikkeld door Denzin (1970, p. 35 e.v.). In zijn studie brengt Denzin als centraal aandachtspunt naar voren dat conceptualisering en operationalisering van begrippen niet als van elkaar onafhankelijke processen mogen worden beschouwd. De identificatie van de centrale karakteristieken van een begrip vindt plaats in een proces dat tegelijkertijd moet leiden tot een verdere verfijning van het meetinstrument voor dit begrip. Dit betekent onder andere dat bij de nadere invulling van een alledaags, meestal vaag, begrip als regel verschillende dimensies binnen dat begrip zullen worden onderscheiden. De relaties tussen deze dimensies worden vastgelegd in een bepaalde dimensionele structuur, welke via een toets wordt gecontroleerd op empirische houdbaarheid. Wanneer bij deze toetsing blijkt dat deze dimensionele structuur niet volledig

past bij de empirische gegevens zullen aanpassingen noodzakelijk zijn, zowel van de semantische invulling van het begrip als van de bijbehorende operationalisering. Een dergelijke aanpassing heeft ook gevolgen voor het functioneren van dat begrip binnen het (voorlopige) theoretische kader. Een zich wijzigende invulling van het concept zal in principe kunnen leiden tot een wijziging in de relaties van dit begrip met andere begrippen uit dezelfde theorie. In dit kader wordt een tweede uitgangspunt van Denzin duidelijk: begripsvorming en operationalisering enerzijds en theorievorming anderzijds gaan hand in hand.

4.3. Het geïntegreerd proces van conceptualisering en operationalisering; een voorbeeld uit de praktijk

In deze paragraaf worden vier onderzoeken beknopt beschreven met het oog op de conceptualisering en operationalisering van eenzaamheid (voor meer informatie zie De Jong-Gierveld, 1985).

Onderzoek A is erop gericht geweest te achterhalen wat de betekenis is van de term eenzaamheid voor de betrokkenen. Daar ons bekend was dat, als onderdeel van een onderzoek onder alleenstaanden, 114 nog niet geanalyseerde opstellen over eenzaamheid beschikbaar waren, kozen we voor een inhoudsanalyse van deze documenten. Aan het einde van dit onderzoek formuleerden we een eerste definitie van eenzaamheid. Een bezwaar verbonden aan de analyse van de opstellen over eenzaamheid is, dat niet alle gegevens over alle opstelschrijvers vergelijkbaar zijn, omdat de ene schrijver op andere aspecten ingaat dan de andere.

In *onderzoek B*, dat eveneens gericht was op het achterhalen van de betekenis van eenzaamheid voor de betrokkenen, is daarom gebruik gemaakt van half-gestructureerde interviews. Daarbij werden 59 mannen en vrouwen geïnterviewd. Bij de voorbereiding van dit onderzoek (en van de onderzoeken C en D) is veel aandacht besteed aan het scheppen van waarborgen voor een optimale openheid tussen de gesprekspartners. Het interview vond plaats in de zogenaamde socio-emotionele stijl (Dijkstra, 1983). Verschillende waarnemingsinstrumenten voor eenzaamheid werden in het interview gebruikt. Hieronder was ook een lijst met uitspraken over eenzaamheid, waarop de ondervraagden konden reageren met eens/oneens. Deze uitspraken waren ontleend aan de eerder genoemde

opstellen over eenzaamheid; op deze wijze werkend wilden we een directe aansluiting behouden met de eenzaamheidsverwoording en -betekenisverlening van betrokkenen. De lijst met uitspraken kan anderzijds ook worden gezien als een eerste versie van een eenzaamheidsschaal.

De analyse van deze interviews zette ons onder andere op het spoor van de cognitief-theoretische benadering zoals beschreven door Perlman en Peplau (1981). Dit leidde voor de eenzaamheidsdefinitie tot de volgende uitwerking: eenzaamheid betreft 'het subjectief ervaren van een onplezierig of ontoelaatbaar gemis aan (kwaliteit van) bepaalde sociale relaties. Eenzaamheid omvat zowel een als onplezierig of ontoelaatbaar ervaren tekort aan gerealiseerde sociale contacten, als het feit dat bepaalde relaties een zekere mate van intimiteit, zoals gewenst, niet bereiken. Het gaat daarbij om een verschil tussen de gerealiseerde contacten met andere mensen en de contacten zoals men die voor zichzelf zou wensen. Deze situatie wordt als des te ernstiger beleefd naarmate de betrokkene zichzelf minder goed in staat acht alsnog bepaalde relaties binnen redelijke termijn te realiseren dan wel verstoorde relaties te verbeteren' (De Jong-Gierveld, 1984a, p. 45).

In *onderzoek C* werden die aspecten van eenzaamheid, die reeds min of meer waren uitgekristalliseerd, opgenomen in een survey onder 556 vrouwen en mannen. Daarbij bleek dat de betekenisverlening door de betrokkenen uiteen is te leggen in drie dimensies: een negatieve *beleving van gemis* van relaties, een meer of minder uitzichtsloos *tijdsperspectief* en een dimensie die variaties in *aard van de emoties* vastlegt. Op basis van deze dimensies konden typen van eenzame mensen onderscheiden worden. Overigens verdient vermelding dat wij er in onze vervolgstudies van zijn uitgegaan dat noch de dimensie 'tijdsperspectief', noch de dimensie 'emoties' exclusief aan een (wetenschappelijk) begrip eenzaamheid kunnen worden toegerekend. Wij concentreren ons daarom op de kerndimensie van eenzaamheid, te weten: *gemis* van relaties, ofwel: gemisgevoelens.

De voorlopige theorie over de achtergronden van eenzaamheid, weergegeven in een model, werd in dit onderzoek op empirische houdbaarheid getoetst via loglineaire analyse en via een analyse met het LISREL-programma. Er bleek een goede 'passing' te zijn tussen het model en de empirische gegevens (De Jong-Gierveld, 1984a, b).

In *onderzoek D* is de aandacht gericht geweest op de constructie van een meetinstrument voor de kerndimensie van eenzaamheid: gemisgevoelens. Dit instrument zou geschikt moeten zijn voor toepassing

in allerlei sociaal-wetenschappelijk onderzoek. Daarbij speelden onder andere twee wensen: met het meetinstrument moesten zowel ernstige als niet-ernstige vormen van eenzaamheid kunnen worden vastgelegd, en er zou voldaan moeten zijn aan strenge meettheoretische eisen. Gekozen is voor het ontwikkelen van een meetinstrument conform het Rasch-model, een vorm van fundamenteel meten. Dit laatste houdt onder andere in dat de assumpties van het meetmodel getoetst kunnen worden. Het meetinstrument bestaat uit een aantal uitspraken, waarmee de ondervraagden al of niet kunnen instemmen. Deze dichotome uitspraken worden geacht een achterliggend, continue kenmerk te meten, in dit geval de gemisgevoelens. Er wordt een probabilistische relatie verondersteld tussen het instemmen met een bepaald item (met een bepaalde moeilijkheidsgraad) en iemands positie op datzelfde latente kenmerk.³

De uitspraken over eenzaamheid, zoals deze over de kerndimensie gemisgevoelens aangetroffen werden in de opstellen (genoemd bij onderzoek A) en in de open gesprekken met eenzame mensen (onderzoek B), en zoals voorlopig op bruikbaarheid bestudeerd in het survey-onderzoek (onderzoek C), werden ook in dit vierde onderzoek gebruikt. Een aansluiting bij de betekenisverlening van eenzame mensen leek op deze wijze gegarandeerd te zijn. Om te bezien welke items in een Rasch-schaal bijeen zouden kunnen worden gebracht is gebruik gemaakt van een onderzoek onder ruim 1200 mannen en vrouwen, die schriftelijk waren ondervraagd over onder andere hun relaties met anderen en over eenzaamheid.

We slaagden erin een eenzaamheidsschaal te construeren die aan alle criteria van het Rasch-model voldoet. Deze schaal bevat 11 items,

Tabel 4.1. De items van de eenzaamheidsschaal

-
1. Ik mis een echte goede vriend(in).
  2. Ik mis gezelligheid om me heen.
  3. Wanneer ik daar behoefte aan heb kan ik altijd bij mijn vrienden terecht.
  4. Vaak voel ik me in de steek gelaten.
  5. Ik ervaar een leegte om me heen.
  6. Ik heb veel mensen op wie ik volledig kan vertrouwen.
  7. Ik mis mensen om me heen.
  8. Er is altijd wel iemand in mijn omgeving bij wie ik met mijn dagelijkse probleempjes terecht kan.
  9. Er zijn genoeg mensen op wie ik in geval van narigheid kan terugvallen.
  10. Ik vind mijn kring van vrienden en kennissen te beperkt.
  11. Er zijn voldoende mensen met wie ik me nauw verbonden voel.
-

Een handleiding voor de wijze van afnemen en de verwerking van de schaal is verkrijgbaar bij de auteurs.

waarvan er 5 positief en 6 negatief zijn geformuleerd. In tabel 4.1 is een overzicht van de items van de schaal opgenomen.

Volgens de bij het Rasch-model gebruikelijke criteria bleek item-bias niet aantoonbaar aanwezig te zijn. Dit betekent dat de in de schaal opgenomen uitspraken binnen dit databestand in principe op vergelijkbare wijze toepasbaar zijn zowel op werkenden als op niet-werkenden (werklozen en arbeidsongeschikten), op vrouwen en op mannen, op sterk eenzamen als op zwak (of niet) eenzamen (De Jong-Gierveld en Kamphuis, 1985, p. 296).

4.4. De bruikbaarheid van de Rasch-type-eenzaamheidsschaal in verschillende onderzoeken

We wilden vervolgens nagaan in hoeverre deze eenzaamheidsschaal bruikbaar is in ander onderzoek. De schaal is inmiddels in verschillende vragenlijstonderzoeken in Nederland opgenomen. Van vijf van deze onderzoeken zijn de gegevens thans beschikbaar. In deze paragraaf zal het gebruik van de schaal met behulp van deze data worden geïllustreerd. We gaan daarbij eerst na in hoeverre *binnen elk van de vijf studies* wordt voldaan aan de eis van construct-validiteit voor de eenzaamheidsschaal. Aansluitend besteden we aandacht aan de *stabiliteit* van de eenzaamheidsresultaten *over de vijf onderzoeken heen*.

Voor de criteria, te gebruiken bij de beoordeling van de construct-validiteit van de schaal, grijpen we terug op Embretson (1983, 1985). De controle op construct-validiteit moet in haar visie uiteengelegd worden in een toets op respectievelijk 'construct representation' en 'nomothetic span'. *Construct representation* betreft het identificeren van het latente kenmerk, dat achter bepaalde antwoordpatronen ligt. Het Rasch-model wordt genoemd als hulpmiddel bij deze toets op construct representation.⁴

De nomothetic span van een construct omvat onder andere het geheel van relaties van de gemeten variabele met andere variabelen uit het theoretisch netwerk. Voor de controle op de samenhang van de eenzaamheidsscores met andere variabelen, zijn we – zoals in elke secundaire analyse – beperkt tot die variabelen, die in elk van de vijf onderzoeken op vergelijkbare wijze beschikbaar zijn. In dit geval zijn variabelen beschikbaar om twee hypothesen uit de eenzaamheidstheorie te bezien. Het betreft twee hypothesen die ook reeds eerder met andere data zijn getoetst (De Jong-Gierveld, 1986). Hypothese 1 legt een verband tussen eenzaamheid en kenmerken van het

netwerk van sociale relaties: (1a) er is een zwak negatief verband tussen burgerlijke staat (niet gehuwd versus gehuwd) en eenzaamheid, en (1b) er is een zwak negatief verband tussen het niet respectievelijk wel gerealiseerd hebben van een partnerrelatie en eenzaamheid. Aansluitend bij wat elders is opgemerkt over de theorie rond eenzaamheid (De Jong-Gierveld, 1986), wordt verwacht, en in hypothese 2 vastgelegd, dat de samenhang tussen de achtergrondgegevens burgerlijke staat en partnerrelatie enerzijds en eenzaamheid anderzijds minder sterk zal zijn dan de samenhang tussen de *evaluatie* van kenmerken van het relatiernetwerk en eenzaamheid. Als evaluatief kenmerk van het relatiernetwerk gebruiken we het oordeel van de ondervraagden over de mate van emotionele ondersteuning die zij van hun eventuele (huwelijks)partners verkrijgen.

De gegevens die voor de beoordeling van de construct representatie en de nomothetic span nodig zijn, zijn tot op zekere hoogte in vergelijkbare vorm in de hierna te noemen vijf studies aanwezig.

4.4.1. Enkele karakteristieken van de vijf studies

Studie 1 betreft mondelinge interviews en een aanvullende schriftelijke enquête (1982) onder werkloze, arbeidsongeschikte en werkende mannen en vrouwen. De steekproef kan representatief worden geacht voor de Nederlandse bevolking. Het centrale thema is: de samenhang tussen aard, omvang en kwaliteit van het relatiernetwerk, de beleving van werkloosheid en eenzaamheid (N = 1263, gemiddelde leeftijd 42 jaar, 57% mannen, 43% vrouwen).

Studie 2 is gericht op de mondelinge ondervraging (1983) van werkloze en werkende mannen en vrouwen uit de metaalindustrie en de kantoorsector. De adressen zijn verkregen via bedrijven en arbeidsbureaus in twee gemeenten in de Randstad. Centraal thema: de samenhang tussen werkloosheid en lichamelijk en geestelijk welbevinden. (N = 1484, gemiddelde leeftijd 45 jaar, 70% mannen, 30% vrouwen).

Studie 3 omvat mondelinge interviews (1985) met mannen en vrouwen wonend in een stedelijke en in een landelijke gemeente in het westen van het land. De steekproef is gestratificeerd naar burgerlijke staat en sekse. De adressen zijn afkomstig uit de bevolkingsregisters van de gemeenten. Centraal thema: de effecten van verschillende vormen van sociaal-emotionele ondersteuning op eenzaamheid (N = 419, gemiddelde leeftijd 45 jaar, 51% mannen, 49% vrouwen).

Studie 4 is uitgevoerd in Limburg (1985). Een steekproef van niet-

gehuwden is verkregen uit het bevolkingsregister van een middelgrote gemeente. Thema: de belangstelling voor sociëteiten voor alleenstaanden (N = 400, gemiddelde leeftijd 46 jaar, 46% mannen, 54% vrouwen).

Studie 5 omvat een steekproef van mensen van 65 tot 75 jaar (1986), in het zuiden van het land. Het betreft een deel van een nog niet afgerond epidemiologisch onderzoek naar de lichamelijke en geestelijke gezondheidstoestand van niet in een ziekenhuis opgenomen oudere mensen (N = 136, gemiddelde leeftijd 72 jaar, 67% mannen, 33% vrouwen).

In elk van de studies werd gebruik gemaakt van de Rasch-typeschaal om de intensiteit van gemisgevoelens (in het vervolg kortweg 'eenzaamheid') te meten. Verder zijn in vrijwel alle datasets gegevens beschikbaar over de burgerlijke staat en/of de partnerrelatie van de ondervraagden. Voor de evaluatie van het relatiernetwerk zouden we bij voorkeur gebruik gemaakt hebben van het oordeel van de ondervraagden over de mate van sociaal-emotionele ondersteuning van de zijde van de eventuele (huwelijks)partner, rekening houdend met emotionele en instrumentele vormen van ondersteuning. Deze gegevens zijn echter helaas niet voor alle studies beschikbaar. We moeten ons daarom behelpen met een tamelijk ongenueanceerde benadering van emotionele ondersteuning, die bovendien ook slechts voor de eerste drie studies beschikbaar is. Deze variabele is opgebouwd uit de scores op de vragen: 'Stel u voor, u heeft een probleem. Naar wie zou u het eerst toegaan om over dat probleem te praten, voor advies, of voor hulp?' (Antwoord 'partner', score 1; overige antwoorden, score 0) en, 'Hoe betrouwbaar is deze relatie?' (Antwoord 'zeer sterk', score 1; overige antwoorden, score 0).⁵

4.4.2. Resultaten

Er zal eerst worden ingegaan op de beoordeling, *binnen elk van de vijf studies*, van de construct-validiteit van de eenzaamheidschaal.

Voor het onderdeel 'construct representation' van de schaal wordt de standaard-Rasch-test voor de bepaling van de mate van passing tussen de data en het model, de zogenaamde Andersen ICC test, gebruikt (Andersen, 1973). Het Rasch-model veronderstelt dat de betekenis (de 'moeilijkheidsgraad') van de items dezelfde is voor sterk en voor niet of zwak eenzame mensen. Daarom wordt de 'moeilijkheidsgraad' van de betrokken items afzonderlijk berekend voor de mensen met een hoge respectievelijk met een lage eenzaamheidscore.

Tabel 4.2. Resultaten van de testen op construct representation van de eenzaamheidsschaal met behulp van de Andersen ICC test

studie	steekproef- omvang t.b.v. test	N-laag	N-hoog	χ^2	df	p
1	213	80	73	17,1	10	0,07
2	212	80	75	8,8	9	0,45
3	226	82	90	10,4	10	0,41
4	241	60	109	11,1	10	0,35
5	109	45	28	3,6	9	0,94

Opmerkingen:

1. Item 11 was niet opgenomen in studie 2.
2. Item 4 moest om technische redenen uit studie 5 worden verwijderd (met dit item werd door geen van de respondenten met een lage score ingestemd).

De mate van overeenstemming qua moeilijkheidsgraad tussen beide groepen wordt bepaald met behulp van een chi-kwadraat toets. Er is sprake van een goede passing tussen data en model wanneer de bij de chi-kwadraat behorende p-waarden het niveau van 0,05 of hoger behalen. Om de onderlinge vergelijkbaarheid van de, naar omvang zeer uiteenlopende, studies te verhogen, en gelet op de aanbevelingen van Embretson (1985, p. 190) is, uitsluitend ten behoeve van de tests op de construct representation, uit elk van de studies een aselechte steekproef van omstreeks 225 mensen getrokken, waarop de Rasch-tests zijn uitgevoerd. In tabel 4.2 zijn de resultaten van deze tests weergegeven.

Voor alle vijf datasets werden lage waarden van chi-kwadraat vastgesteld; de bijbehorende p-waarden zijn zonder uitzondering als bevredigend te kenschetsen. Dit wijst erop dat de eenzaamheidsschaal *binnen elk van deze studies* op vergelijkbare wijze toepasbaar is op sterk en op niet of zwak eenzame mensen.

Voor de beoordeling van het tweede onderdeel van de constructvaliditeit van de eenzaamheidsschaal, namelijk de 'nomothetic span', bekijken we tabel 4.3.

De gegevens uit tabel 4.3 kunnen worden beschouwd als een onderbouwing van zowel hypothese 1a als 1b: er bestaat een significante samenhang tussen burgerlijke staat en eenzaamheid en eveneens tussen partnerrelatie en eenzaamheid. In kolom 3 van tabel 4.3 worden de correlaties vermeld tussen eenzaamheid en de evaluatie van de emotionele ondersteuning door de partner. Ook hier worden signifi-

Tabel 4.3. Pearson correlaties tussen scores op de eenzaamheidsschaal en enkele karakteristieken van het relatienetwerk in de studies 1, 2, 3 en 5

studie	niet ge- huwd vs. gehuwd	niet resp. wel partner	mate van steun: 0. geen partner 1. wel partner, overig 2. vertrouwelijke en intieme partnerre- latie	Fischers z-toets op significantie van het verschil tussen correlaties	
	(1)	(2)	(3)	(1-3)	(2-3)
1	niet beschikbaar	-0,15 p < 0,001	-0,26 p < 0,001	-	p < 0,01
2	-0,10 p < 0,001	-0,10 p < 0,001	-0,16 p < 0,001	p < 0,05	p < 0,05
3	-0,16 p < 0,001	-0,27 p < 0,001	-0,29 p < 0,001	p < 0,05	p > 0,05
5	-0,14 p > 0,05	-0,10 p > 0,05	niet beschikbaar	-	-

cante correlaties aangetroffen en in de voorspelde richting. Gelet op het eenvoudige meetinstrument voor de sociaal-emotionele ondersteuning dat voor deze secundaire analyse beschikbaar was, zijn de correlaties overigens minder hoog dan verwacht mag worden bij gebruik van een meer genuanceerd instrument. Een vergelijking van de hoogte van de correlatie-coëfficiënten in kolom 3 met die in de kolommen 1 en 2, geeft aanwijzingen in de richting van hypothese 2: eenzaamheid hangt sterker samen met de evaluatie van de emotionele ondersteuning door de partner dan met achtergrondgegevens zoals burgerlijke staat en de aanwezigheid van een partner. Bij toetsing blijkt dat het verschil in één geval echter niet significant is.

Samenvattend constateren we dat aan de eis van construct-validiteit *binnen elk van de vijf studies* is voldaan. Dit geldt zowel voor het onderdeel 'construct representation' als voor het onderdeel 'nomothetic span'.

Bezien we nu de stabiliteit van de gegevens van de eenzaamheidsschaal *over de vijf studies* heen. In tabel 4.4 zijn de gegevens voor de beoordeling van de stabiliteit van de eenzaamheidsscores opgenomen.

In deze tabel zijn in de verschillende blokken de gemiddelde eenzaamheidsscores en de standaarddeviaties steeds afzonderlijk weergegeven voor de vijf studies. Rechts in de blokken is vermeld of de gemiddelde eenzaamheidsscores, zoals vastgesteld voor de vijf studies, al of niet

Tabel 4.4. Gemiddelde scores en standaarddeviaties op de eenzaamheidsschaal voor de vijf studies, uitgesplitst voor subgroepen

alle respondenten				
studie	$\bar{x}$	sd	N	sign.
				1 2 3 4 5
1	3,1	3,1	1180	*
2	3,1	2,9	1482	*
3	3,1	2,8	418	*
4	4,6	3,9	400	*** *
5	2,9	3,2	109	*

gehuwden				
st.	$\bar{x}$	sd	N	sign.
				2 3 5
2	2,9	2,8	907	*
3	2,2	2,3	102	*
5	2,4	2,7	53	

niet gehuwden				
st.	$\bar{x}$	sd	N	sign.
				2 3 4 5
2	3,5	3,2	575	*
3	3,3	2,9	316	*
4	4,6	3,9	400	** *
5	3,4	3,6	56	*

met partner				
st.	$\bar{x}$	sd	N	sign.
				1 2 3 5
1	2,8	3,0	977	*
2	2,9	2,8	1008	*
3	2,4	2,5	236	**
5	2,6	2,8	49	

zonder partner (eindgroep c)				
st.	$\bar{x}$	sd	N	sign.
				1 2 3 5
1	4,1	3,5	182	*
2	3,5	3,2	474	*
3	4,0	3,0	182	
5	3,2	3,5	60	

de partner is vertrouwenspersoon				
st.	$\bar{x}$	sd	N	sign.
				1 2 3
1	2,4	2,6	661	
2	2,4	2,5	675	
3	2,2	2,4	159	

de partner is geen vertr. pers.				
st.	$\bar{x}$	sd	N	sign.
				1 2 3
1	3,8	3,4	316	*
2	3,9	3,1	333	*
3	2,8	2,7	77	**

de partner is vertr.pers. en de relatie is intiem (eindgr. a)				
st.	$\bar{x}$	sd	N	sign.
				1 2 3
1	1,9	2,3	380	
2	2,1	2,2	289	
3	2,1	2,3	137	

overig (eindgroep b)				
st.	$\bar{x}$	sd	N	sign.
				1 2 3
1	3,4	3,2	572	
2	3,3	2,9	695	
3	2,8	2,7	99	

Opmerkingen:

1. Alleen die respondenten zijn in de analyse meegenomen, die minstens 10 van de 11 uitspraken beantwoord hebben; wanneer 1 uitspraak niet beantwoord was is dit gecodeerd als negatief ten opzichte van eenzaamheid.
2. In studie 2 was item 11 niet opgenomen; de schaalscore is met 11/10 vermenigvuldigd.
3. De betrouwbaarheid van de schaal, uitgedrukt in de maat KR-20, is in de vijf studies respectievelijk 0,860, 0,818, 0,805, 0,907, 0,877.
4. Met behulp van de LSD-multiple-range-test is getoetst of de gemiddelde score van een studie significant verschillend is van een van de andere studies (* = $p < 0,05$).
5. Resultaten van de t-testen op de gemiddelden van de drie eindgroepen:

studie	eindgroepen	(a vs. b)	(b vs. c)	(a vs. c)
1		$p < 0,001$	$p < 0,05$	$p < 0,001$
2		$p < 0,001$	n.s.	$p < 0,001$
3		$p < 0,05$	$p < 0,01$	$p < 0,001$

---

significant van elkaar verschillen; significante verschillen tussen studies worden aangegeven met een *.

In het bovenste blok van tabel 4.4 zijn de cijfers opgenomen die betrekking hebben op *alle* respondenten uit de verschillende studies. In de tabel is vervolgens een uitsplitsing van het bovenste blok in twee blokken met meer homogene subcategoriën uitgewerkt: gehuwden worden vergeleken met niet-gehuwden. In de daar weer opvolgende blokken is het onderscheid ‘met partner’, respectievelijk ‘zonder partner’ aan de orde. De evaluatie van de partner als al of niet eerste vertrouwenspersoon komt aansluitend aan de orde als criterium voor het uitsplitsen van subcategoriën. We eindigen met blokken (eindcategoriën a en b) die binnen dit onderzoek maximaal uiteenlopen naar emotionele ondersteuning door de partner.

We zien in tabel 4.4 dat voor de meer homogene subcategoriën de gemiddelde scores van de respondenten dicht in elkaars buurt liggen. Voor de categorie van respondenten met een partner, waarbij de partner wordt gekarakteriseerd als eerste vertrouwenspersoon en de relatie als zeer intiem (dat wil zeggen: eindcategorie a uit tabel 4.4), verschillen de gemiddelde scores voor de studies 1, 2 en 3 niet significant van elkaar. Voor de categorie van overige partnerrelaties (eindcategorie b uit tabel 4.4) liggen de gemiddelden wat betreft de eenzaamheidsscore in elk van de studies significant hoger dan die voor de mensen met een intieme partnerrelatie. Ook in dit geval zijn de onderlinge verschillen binnen deze eindcategorie niet significant. Voor de mensen zonder partner (eindcategorie c) zijn de gemiddelde scores op de eenzaamheidsschaal weer systematisch hoger dan voor de hiervoor genoemde categoriën. De verschillen tussen de studies 1 en 2 zijn nu echter wel significant. Deze verschillen zullen mogelijk

voor een belangrijk deel terug te voeren zijn op de grotere heterogeniteit binnen deze eindcategorie. Analooq aan procedures zoals in het verleden toegepast bij de analyse van eenzaamheid (De Jong-Gierveld, 1984a), zal een uiteenleggen van de categorie ‘mensen zonder partner’ naar subgroepen van bijvoorbeeld jongere en oudere alleenwonenden en alleenstaande ouders mogelijk meer licht op deze zaak kunnen werpen.

Samenvattend concluderen we dat de resultaten met betrekking tot de stabiliteit van de gemiddelde eenzaamheidsscores over verschillende onderzoeken heen zeer bemoedigend zijn.

4.5. Samenvatting en discussie

Het doel van dit hoofdstuk was een illustratie te bieden van mogelijkheden om onderwerpen zoals persoonlijke ervaringen en gevoelens geschikt te maken voor (grootschalig) vragenlijstonderzoek. Het begrip eenzaamheid vervulde daarbij een voorbeeldrol. In de methodologische verantwoording van de gehanteerde werkwijze is gesteld dat onderzoek naar een basisbegrip zoals eenzaamheid, gericht moet zijn op het vastleggen van de betekenis daarvan in woorden die communicatie met de onderzochte personen in de alledaagse taal mogelijk maken. Inhoudsanalyse van geschreven documenten en van de antwoorden, gegeven in open interviews met eenzame mensen, vormde dan ook de basis voor de invulling en definiëring van het begrip. De identificatie van de centrale kenmerken van eenzaamheid hebben wij laten samenvallen met pogingen om een zekere systematiek te brengen in de formulering van vragen over eenzaamheid. In wisselwerking met het gebruik van open vragen omtrent eenzaamheid, ontstond een gestructureerd meetinstrument. Dit instrument kon zowel uni- als multidimensioneel van structuur zijn. Op het moment dat een multidimensionele operationalisering van eenzaamheid gereed was gekomen – met een duidelijke verankering in de betekenisverlening door de direct betrokkenen – is ervoor gekozen aanvullend een meetinstrument te ontwikkelen dat geschikt zou zijn voor gebruik in allerlei sociaal-wetenschappelijk onderzoek en dat aan de criteria van het Rasch-meetmodel zou voldoen. Om verankering in de betekenisverlening van de betrokkenen te garanderen is het nieuw te ontwikkelen meetinstrument gekoppeld aan de kerndimensie ‘gemisgevoelens’ van het eerder vastgelegde eenzaamheidsbegrip. In dit hoofdstuk is de ontwikkeling van de schaal beschreven, alsmede de ervaringen met het gebruik van de schaal in verschillende onderzoeken.

We constateerden een opvallende overeenstemming in gemiddelde scores op de Rasch-schaal bij mensen die in vergelijkbare omstandigheden verkeren. Eerder werd reeds geconstateerd dat het al of niet verkeren in bepaalde probleemsituaties tot systematische verschuivingen kan leiden in gemiddelde scores op deze Rasch-schaal (De Jong-Gierveld en Van Tilburg, in press).

De hier gepresenteerde cijfers overziend, dient eveneens opgemerkt te worden dat verschillen tussen de vijf onderzoeken wat betreft de gehanteerde waarnemingsmethoden, geen grote invloed lijken te hebben op de gemiddelde scores op de Rasch-schaal. Deze eerste indruk behoeft echter nadere onderbouwing. Een methodologisch vervolgonderzoek waarbij de schaal gebruikt wordt in drie verschillende waarnemingsmethoden is binnen de vakgroep in voorbereiding.

Noten

1. De auteurs danken dr. I.P. Spruit en drs. E. Steverink van het Instituut voor Sociale Geneeskunde van de Rijksuniversiteit Leiden, drs. H. Smitsmans te Valkenburg aan de Geul, en drs. A. Bosma van de Gemeentelijke Gezondheidsdienst Eindhoven voor het ter beschikking stellen van gegevens.
2. Onder conceptualiseren verstaan wij de wijze waarop begrippen worden vastgelegd met behulp van centrale karakteristieken en gedefinieerd. Operationaliseren betreft het vertalen van het, op een bepaalde wijze geconceptualiseerde, begrip in empirische variabelen.
3. Eigenschappen van het Rasch-model zijn verder: a. unidimensionaliteit; alle items hebben betrekking op hetzelfde achterliggende latente kenmerk; b. lokale stochastische onafhankelijkheid; dit betekent dat gegeven iemands positie op het latente kenmerk, het antwoord op een bepaalde uitspraak, statistisch gezien onafhankelijk is van het antwoord op enige andere uitspraak van de schaal; c. monotoniciteit; dit geeft aan dat de waarschijnlijkheid van een instemmend antwoord op elk van de uitspraken een strikt monotone functie is van het latente kenmerk en d. voldoendeheid van de enkelvoudige som; dit betekent dat het aantal instemmende antwoorden (na omcodering van de negatief geformuleerde items) een voldoende gegeven is voor de schatting van de item- en persoonsparameters (Rasch, 1960, 1966). De kwaliteit van een dergelijke schaal wordt gegarandeerd door de strenge validiteits-eis, die in het Rasch-standaardtoetsingspakket is opgenomen. (Voor een nadere uitleg over de constructie van de eenzaamheidsschaal volgens het Rasch-model, zie De Jong-Gierveld en Kamphuis, 1985.)
4. Via het Rasch-model is het mogelijk het achter de schaalitems liggende belangrijkste latente kenmerk te traceren. Verder is de bepaling van de item- en persoonsparameters op deze achterliggende dimensie gegarandeerd. Met behulp van de Rasch-tests is echter niet exact na te gaan of er sprake is van een achterliggende trek, dan wel van een combinatie van verschillende onderling hoog correlerende trekken. Door Embretson (1985) werd daarom een multicomponent latente trek model uitgewerkt; een model dat als een verbreding van de Rasch-tests kan worden opgevat.

5. Deze formulering is afkomstig uit studie 3. De min of meer vergelijkbare vragen zijn voor studie 1: 'Hebt u mensen die zoveel voor u betekenen dat u met hen thans uw persoonlijke problemen en geheimen kunt bespreken? Zo ja, wie is de belangrijkste?' (Antwoord 'partner', score 1; overige, score 0). 'Van sommige relaties kan je zeggen dat ze oppervlakkig zijn, dat je met de ander alleen over kooftjes en kalfjes praat. Met andere mensen kan je over zeer persoonlijke problemen praten. We hebben hieronder verschillende mogelijkheden aangegeven. Welk antwoord is van toepassing op de relatie met uw (huwelijks)partner?' (Antwoord 'zeer vertrouwelijk', score 1; overige score 0). Voor studie 2: 'Heeft u mensen die iets voor u betekenen, waarbij u uw hart kunt uitstorten als u kleine of grote problemen heeft? Indien ja, wie is de belangrijkste?' (Antwoord 'partner', score 1; overige score 0). 'Kunt u bij uw partner/man/vrouw terecht met uw problemen?' (Antwoord 'ja, want ik zeg het direct', score 1; overige score 0). Voor studie 4 en 5 zijn geen vergelijkbare gegevens aanwezig.

Literatuur

- Andersen, E.B., A goodness of fit test for the Rasch model. *Psychometrica*, 1973, 38, 123-140.
- Blumer, H., *Symbolisch Interactionisme; perspectief en methoden*. Meppel: Boom, 1974.
- Denzin, N.K., *The research act; a theoretical introduction to sociological methods*. Chicago: Aldine, 1970.
- Dijkstra, W., *Beïnvloeding van antwoorden in survey-interviews*. Academisch Proefschrift Vrije Universiteit. Delft: Bouwplatenwerkplaats, 1983.
- Embretson, S.E., Construct validity: construct representation versus nomothetic span. *Psychological Bulletin*, 1983, 93, 359-374.
- Embretson, S.E., *Test Design; developments in psychology and psychometrics*. New York: Academic Press, 1985.
- Gelderens, A. van, Drie domeinen van menselijk gedrag. *Kennis en Methode*, 1982, 6, 118-138.
- Groot, A.D. de, Medendorp, F.L., *Term, begrip, theorie; inleiding tot significante begripsanalyse*. Meppel: Boom, 1986.
- Harré, R., Secord, P.F., *The explanation of social behaviour*. Oxford: Basil Blackwell, 1972.
- Jong-Gierveld, J. de, *Het begrip eenzaamheid in theorie en praktijk*. Deventer: Van Loghum Slaterus, 1980.
- Jong-Gierveld, J. de, *Eenzaamheid; een meersporig onderzoek*. Deventer: Van Loghum Slaterus, 1984a.
- Jong-Gierveld, J. de, Het ervaren van eenzaamheid; een toets op een empirisch eenzaamheidsmodel. *Nederlands Tijdschrift voor de Psychologie*, 1984b, 39, 376-384.
- Jong-Gierveld, J. de, Begripsvorming in symbolisch-interactionistisch perspectief. De ontwikkeling van een operationele definitie van eenzaamheid. In: Arts, W.A., Hilhorst, H.W., Wester, F. (red.), *Betekenis en interactie; Symbolisch-Interactionisme als onderzoeksperspectief*. (Boeknummer van Mens en Maatschappij). Deventer: Van Loghum Slaterus, 1985, 98-112.
- Jong-Gierveld, J. de, Husbands, lovers and loneliness. In: Lewis, R.A., Salt, R.E. (eds.), *Men in families*. New York: Sage, 1986, 115-125.
- Jong-Gierveld, J. de, Kamphuis, F., The development of a Rasch-type loneliness scale. *Applied Psychological Measurement*, 1985, 9, 3, 289-299.
- Jong-Gierveld, J. de, Tilburg, T.G. van, The partner as source of social support in

- problem and non-problem situations. *Journal of Social Behavior and Personality*, in press.
- Kaplan, A., *The conduct of inquiry*. Scranton: Chandler, 1964.
- Kidder, L.H., Judd, C.M., *Research methods in social relations*, 5th ed. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1986.
- Perlman, D., Peplau, L.A., Toward a social psychology of loneliness. In: Gilmour, R., Duck, S. (eds.), *Personal relationships in disorder*. London: Academic Press, 1981, 31-56.
- Rasch, G., *Probabilistic models for some intelligence and attainment tests*. Copenhagen: Danish Institute for Educational Research, 1960.
- Rasch, G., An item analysis which takes individual differences into account. *British Journal of Mathematical and Statistical Psychology*, 1966, 19, 49-57.
- Stemmers-van Winkoop, M.W.H., *Eenzaamheid. Voorrecht voor een cnkeling, noodlot van velen*. Assen: Van Gorcum, 1986.
- Swanborn, P.G., Zijl, P.J.M. van, Interactionists do it only symbolically. Een inhoudsanalyse van symbolisch interactionistisch onderzoek. *Mens en Maatschappij*, 1984, 59, 142-164.
- Wester, F., Hilhorst, H.W.A., Het symbolisch interactionisme als onderzoeksperspectief. In: Arts, W.A., Hilhorst, H.W.A., Wester, F., *Betekenis en interactie*. Deventer: Van Loghum Slaterus, 1985, 9-21.